

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ
PHILOLOGY
ФИЛОЛОГИЯ

ԳԱՅԱՆԵ ԹԵՐԶՅԱՆ*

DOI:10.57155/GH MJ8123

ԳԵՎՈՐԳ ԿԱՂԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԾՐՁԱՆԻ
ՃՇԳՐՏՄԱՆ ՓՈՐՁ

Բանալի բառեր՝ Գևորգ Կաղ, վարդապետ, աստվածաբան, Պողոսի թղթերի
պատճառներ, Պողոսի ԺԴ թղթերի մեկնություն, Գրիգոր Մա-
գիստրոս, ձեռագիր, նամակ:

Գևորգ Կաղի անձի և գործունեության մասին քիչ բան է հայտնի: 13-14-րդ
դդ. որոշ ձեռագրերում Գևորգ Կաղը կոչվել է «երանելի վարդապետ»¹, «մեծ
գիտնական»²:

Հայ մատենագրության մեջ Գևորգ Կաղի անվամբ մեզ են հասել Պողոսի
թղթերի պատճառներ և Պողոսի 14 թղթերի մեկնություն, որոնք հրատարակ-
ված չեն:

Որոշ ուսումնասիրողներ նրան համարում են 11-րդ դարի³, իսկ մյուս մասը,
առանց հիմնավոր փաստարկների՝ 12-րդ. դարի մատենագիր⁴:

Հ. Օգոստինոս Սեբուկյալը գրում է. «ԺԱ. դարու ցուցակագիրներէն ծանօթ է

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, գիտաշխատող, gayaneterzyan47@gmail.com,
հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ սեպտեմբերի 18, 2023, հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 13 նոյեմ-
բերի 2023:

1 ՄՄ 472, 153բ «Երանելի վարդապետի Գևորգ Կաղն կոչեցեալ Շարադրութեան թղթոց Պա-
ղոսի», նաև ՄՄ 1138, 307բ և այլուր:

2 ՄՄ 4139, 412բ Գրիգորյան մեծի գիտնականի՝ Կաղն կոչեցելոյ. Յաղագս շարակարգութեան ԺԴ
թղթոցն Պաղոսի:

3 Է. Հարությունյան, «Մխիթար Այրիվանեցու «ձառնատիր» ժողովածուի առնչությունը «Սա-
րկավազյան» ցուցակի հետ», ԼՀԳ, 12, 1976, էջ 74, Ս. Գրքի հայերեն մեկնությունների մատենա-
գիտություն, Ե. Եպս. Պետրոսյան, Ա. Տեր-Ստեփանյան, Հայաստանի Աստվածաշնչային ըն-
կերություն, 2002, էջ 107:

4 Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ., կազմ. Օ. Եգանյան, Ա. Զեյնթուն-
յան, Փ. Անթաթյան, Երևան, 1970, էջ 1281:

Գէորգ վարդապետ «Կաղն» կոչեցեալ»⁵: Սեքուլայը կարծում է, որ Հովհաննես Սարկավազն օգտվել է Գևորգ Կաղից. «Մեծ եղաւ մեր զարմանքը, երբ համեմատութեան արդիւնքը ցույց տուաւ, թէ Պօղոս առաքեալի թղթերուն կարգը Գէորգի քով, բացի Կորնթացւոց Գ. թղթէն, առանց ամենափոքր շեղումի, կը համաձայնէր Սարկաւազ վարդապետի ցուցակին հետ: Թէպէտ փորձեցինք հասարակաց աղբիւր ընդունիլ թէ՛ Գէորգի եւ թէ՛ Սարկաւազի համար Ոսկեբերանի Հռովմայեցւոց թղթին Մեկնութիւնը, բայց յայտնի տեսնուեցաւ, որ եթէ նոյն իսկ ծանօթ եղած ըլլար Սարկաւազ Ոսկեբերանի այս ճառին, սակայն եւ այնպէս իր ցանկը պատրաստելու համար օգտուած է Գէորգէն»⁶:

Ն. Ակինյանը սուրբգրային մեկնիչներին թվարկելիս հիշատակում է նաև Գևորգ Կաղին՝ որպէս Պողոսի թղթերի նախադրությունների հեղինակի, որից օգտվել է Գրիգոր Աբասորդին⁷:

Հ. Աճառյանը Գևորգ Կաղի մասին գրում է, որ մատենագիր է, ունի Մեկնություն՝ քաղվածորեն կազմված Ոսկեբերանի Հռոմայեցիների թղթի մեկնությունից: Ըստ նրա՝ Գևորգ Կաղը 12-րդ դարի հեղինակ է, որովհետև Գրիգոր Աբասորդին օգտվել է նրանից Պատճառաց գրքում նախքան 1217 թ.⁸:

Էլեոնորա Հարությունյանը, Մխիթար Այրիվանեցու «Ճառընտիր» ժողովածուին նվիրված հոդվածում անդրադառնալով Գևորգ Կաղին, նրա ապրած ժամանակաշրջանը ենթադրաբար համարում է 11-րդ դարը՝ չժխտելով Սարկավազի ծանոթ լինելը Գևորգ Կաղի հետ, որը նաև Գրիգոր Աբասյանի օգտագործած աղբյուրներից է: Ըստ նրա՝ Մխիթար Այրիվանեցին նույնպէս ծանոթ է եղել Գևորգ Կաղի երկերին⁹:

Հ. Քյոսեյանը Գևորգ Կաղին համարում է 12-րդ դարի մատենագիր և չի բացառում, որ Պողոսի թղթերի մեկնությունը շարադրելիս իր առջև ունեցել է Անանիա Սանահնեցու մեկնությունը¹⁰:

Գևորգ Կաղի ապրած ստույգ ժամանակաշրջանի մեր փնտրտուքների ժամանակ Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերի մեջ պատահաբար հանդիպեցինք երկու թղթերի՝ հասցեագրված Գևորգ Կաղին, որոնք վերջնականապէս հաստատում են նրա՝ 11-րդ դարի մատենագիր լինելու վարկածը: Այդ թղթերից պարզ է դառ-

⁵ Հ. Օգոստինոս Սեփուլայ, Նոր կտակարանի գրքերու կարգը հայոց քով, Վիեննա, 1949, էջ 25:

⁶ Նույն տեղում, էջ 33-34:

⁷ Հ. Ներսիս Վ. Ակիմեան, Մատենագրական հետազոտութիւններ, քննութիւն եւ բնագիր, Բ. Ա., Վիեննա, 1922, էջ 27:

⁸ Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Բ. Ա., Երևան, 1942, էջ 463:

⁹ Է. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 74:

¹⁰ Հ. Քյոսեյան, Աստվածաբանական բնագրեր, ուսումնասիրութիւններ, Ա. Անանիա Սանահնեցի, Ս. Էջմիածին, 2000, էջ 45:

նում, որ նա «Կաղ» է կոչվել դեռևս կենդանության օրոք¹¹: Ինչ վերաբերում է Անանիա Սանահնեցուց օգտվելու հանգամանքին, ապա դա քիչ հավանական ենք համարում¹², քանի որ Անանիա Սանահնեցին (վախճանվել է 11-րդ դ. 70-ական թթ.) ժամանակակից էր Գրիգոր Մագիստրոսին (990-1058), որը Գևորգ Կաղին իր թղթում «աւագ»¹³ է կոչում, այսինքն՝ թուղթը գրելու ժամանակ Գևորգ Կաղը Գրիգոր Մագիստրոսից բավական տարիքով է եղել: Նաև կարծիք կա, որ Մագիստրոսի՝ Գևորգ Կաղին ուղղված թղթերն ավելի վաղ են գրվել՝ հավանաբար մինչև 11-րդ դարի երկրորդ տասնամյակը¹⁴: Սա ևս փաստում է, որ Գրիգոր Կաղը 11-րդ դարի երկրորդ տասնամյակում շատ ավելի տարեց էր, քան Գրիգոր Մագիստրոսն ու Անանիա Սանահնեցին: Մյուս կողմից՝ Անանիա Սանահնեցու՝ Պողոսի թղթերի մեկնությունը քաղված է եփրեմ Ասորու և Հովհան Ոսկեբերանի մեկնություններից, իսկ Գևորգ Կաղինը միայն Ոսկեբերանի բնագրի համառոտված և խմբագրված տարբերակն է: Գևորգ Կաղի և Անանիա Սանահնեցու մեկնությունների համեմատական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Անանիա Սանահնեցու մեկնությունն առավել համառոտ ու քաղվածո է, իսկ Գևորգ Կաղինը՝ ընդարձակ:

Գրիգոր Մագիստրոսի՝ Գևորգ Կաղին ուղղված նամակները փաստում են նաև վերջինիս՝ դեռևս իր ապրած ժամանակաշրջանում բավականին հայտնի և նշանավոր վարդապետ լինելը: Առաջին նամակի խորագիրն է. «Առ Կաղ վարդապետն, զոր ի տաւնի Աստուածայայտութեանն կոչեալ զնա»¹⁵: Ենթադրում ենք, որ «Առ վարդապետն Գէորգ սակս խնդրոյ մեկնութեան մարգարէին երեմիայի»¹⁶ վերնագրված նամակը ևս հասցեագրված է Գևորգ Կաղին:

Մագիստրոսի թղթերին անդրադարձած հեղինակները նամակի հասցեատեր Գևորգ վարդապետի մասին տարբեր կարծիքներ են հայտնել՝ Հ. Աճառյանը Գևորգ վարդապետի մասին գրում է. «Գէորգ վարդապետ, որին մի թուղթ գրելով Գրիգոր Մագիստրոսը (մահ 1059 թ.), խնդրեց Ասողիկի Մեկնութիւն երեմիա Մարգարէի»¹⁷: Գ. Զարբհանալյանը գրում է. «Ասոնց նման անուանի եղած են նաև ուրիշ քանի մը վարդապետներ, ինչպէս Խնատի վանաց առաջնորդ Սամուէլ վարդապետ, Գէորգ անունով վարդապետ մը»¹⁸: Կ. Կոստանյանցը գրում

¹¹ Գրիգոր Մագիստրոսի թուղթը և չափաբերականք, «Մատենագիրք Հայոց», հ. ԺԶ., ԺԱ. դար, Երևան, 2012, էջ 244:

¹² Հ. Քյուսեյան, նշվ. աշխ., էջ 45:

¹³ Գրիգոր Մագիստրոսի..., էջ 345:

¹⁴ Կ. Կոստանեանց, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, Աղեխանդրապոլ, 1910, էջ 307:

¹⁵ Գրիգոր Մագիստրոսի..., էջ 244:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 357:

¹⁷ Հ. Աճառեան, նշվ. աշխ., էջ 484:

¹⁸ Գ. Զարբհանալեան, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն (Դ-ԺԳ դար), Վենետիկ, 1886, էջ 572:

է. «ԺԱ. դարում Գէորգ անունով մի քանի վարդապետ են յայտնի. Գետադարձ հայրապետի հետ Կ. Պօլիս գնացող վարդապետների մէջ էին Քարնեղեցին Գէորգ եւ նորա անուանակիցը Զուլահակ Զագ կոչուածը. կային նաեւ Ուծեցի Գէորգ, և մի ուրիշը դպրապետ կոչուած, թէ սոցանից որն է Մագրիստրոսի թղթակիցը, դժուար է իմանալ, քանի որ ՄԵ. թուղթը, որ գրուած է Գէորգ վարդապետի անունով, այդ հարցի համար ոչ մի ցուցում չունի»¹⁹:

Սակայն առաջին և երկրորդ նամակները միևնույն անձին ուղղված լինելու օգտին են վկայում երկու նամակների հետևյալ նախադասութիւնները, որոնցից պարզ է դառնում, որ երկու հասցեատերերն էլ նամակագրից տարեց են. «Այսպէս եւ զքեզ բանս անուանեաց, այլեւ զյաւժարամտութիւն քո ի բանաստեղծական մերձ պոետիկոսութիւն հարազատ եւ աւագ աշաւք շուրջ պարառի...»²⁰, իսկ Գևորգ վարդապետին ուղղված նամակում. «Եթէ տակաւին մնացես ի կենցաղումս, ստուգութեամբ տացուք դարձեալ ի ձեռս քո, ապ' եթէ առ Տէր երթալով, ըստ հարցն հարկաւոր կրից, ոչ պատկառեմք ի քէն»²¹: Հասցեատիրոջ տարեց լինելու մասին է խոսում նաև Գրիգոր Մագրիստրոսի թղթերի բնագիրը կազմող Գոհար Մուրադյանը. «Այս նամակում նա խնդրում է ոմն Գևորգ վարդապետի ուղարկել իրեն Երեմիա մարգարեի մեկնությունը և խոստանում վերադարձնել, եթե հասցեատերը, ըստ երևույթին ծեր մարդ, ողջ մնա»²²:

Կ. Կոստանյանցը ենթադրում է, որ Գևորգ վարդապետին ուղղված թուղթը ժամանակային առումով նախորդում է մյուսներին. «Պահլավունի իշխանը վարդապետից խնդրում է Երեմիա մարգարէի մեկնությունը, որ գրել է Ասողիկը: Սա է Հայոց պատմիչն Ստեփանոս Տարօնացի, որ իւր տիեզերական պատմութիւնն աւարտեց 1004 թուին. Մագրիստրոս նորան անուանում է «Երջանիկ ծայրագույն ծեր»²³: Թուի թէ ՄԵ. Թղթի գրութեան ժամանակ Ասողիկ դեռ կենդանի էր և Գէորգ վ. նոյն ծերունուն մօտիկ մարդ էր: Եթէ այդպէս լինի, ՄԵ. թուղթը ժամանակով աւագագոյններից մեկն է»²⁴:

Փորձենք Մագրիստրոսի այս երկու նամակների որոշ հատվածների վերլուծությամբ հասկանալ Գևորգ Կաղին վերաբերող տեղեկությունները: Առաջին նամակում. «Առ Կաղ վարդապետն...» կա հետևյալ նախադասությունը. «Եւ արդ, զիա՞րդ ոք մեզ պատմեսցէ, անհայր գոլով սակս քո, կամ ո՞ր պատմեսցէ զայսքան, որոյ քեզ միայն է ճանաչել: Եւ որպէս ական ի մարմնի, այնպէս հաւանիմ

¹⁹ Կ. Կոստանեանց, նշվ. աշխ., էջ 307:

²⁰ Գրիգոր Մագրիստրոսի..., էջ 345:

²¹ Նույն տեղում, էջ 358:

²² Նույն տեղում, էջ 106:

²³ Նույն տեղում, էջ 358:

²⁴ Կ. Կոստանեանց, նշվ. աշխ., էջ 307:

քեզ»²⁵: Կարելի է կարծել, որ Գրիգոր Մագիստրոսը Գևորգ Կաղին իր հոգևոր հայրն է համարել: Այս վարկածի օգտին են վկայում նաև նամակների վերոնշյալ հատվածները, որոնցից եզրակացնում ենք, որ Գևորգ Կաղը ծեր է եղել, և հետևաբար կարող էր Մագիստրոսին հոգևոր հայրը լինել: Եվ քանի որ միմյանցից հեռու են գտնվել, նա նրան իրեն անհայր է համարում՝ ասելով. «անհայր գոյով սակս քո»: Մագիստրոսին աստվածաբանական որոշ հարցեր են հուզել, որոնց բացատրությունը նա ակնկալել է Գևորգ Կաղից. «որոյ քեզ միայն է ճանաչել», և նա վերջինիս անվերապահորեն հավատում է. «որպես ակն ի մարմնի, այնպէս հաւանիմ քեզ»: Գրիգոր Մագիստրոսի կողմից նման գնահատականի արժանանալը, կարծում ենք, հաստատում է Գևորգ Կաղի՝ ժամանակին նշանավոր աստվածաբան լինելու հանգամանքը:

Թղթի մեկ այլ հատված ենթադրել է տալիս, որ Գևորգ Կաղը կարևոր ճանապարհորդություն է մեկնել՝ վարդապետական գործունեություն ծավալելու համար. «Եթէ յուղէգնացութեանդ վաճառաշահութիւնն ինչ ընդունել յուսալի է, աննուազ և աներկբայ զմեզ համարեա ի քումդ նաւել, զի ոչ միայն ի Հռովմէ կամ ի Պամփիլոս, այլ և ի Կրետէ Բանն Աստուծոյ յայտնեսցի, և ոչ յԻսրայելի, այլ և ընդհանուր շրջագայութեամբ»²⁶:

Երկրորդ՝ «Առ վարդապետն Գէորգ» թղթում, խոսելով աստվածային պատվիրանների մասին, դրանք լույս է կոչում, բայց ոչ զգալի լույս, այլ այնպիսի՝ այլ այնպիսի՝ որն իր մեջ ստվեր է պարունակում: Իսկ Աստվածաանաչության հասնելու ճանապարհը համարում է Սուրբ Գրքի քննությունը. «Քննեցէ՛ք զգիրս եւ զտէ՛ք զիս»²⁷, ապա «Ձայսոսիկ զբոլորն զմտաւ ածել ոչ երբէք դանդաղիմ: Վասն որոյ տենչացայ մանկանն մարգարէախաղ մարգարէի»²⁸ և Գևորգ Կաղից խնդրում է Երեմիա մարգարեի մեկնությունը՝ «զոր գրեալն է Ասողնկայ երշանիկ ծայրագոյնն ծերոյ»²⁹:

Այս նամակները կարելի է համարել Գևորգ Կաղի մասին 11-րդ դարից մեզ հասած թերևս միակ աղբյուրը: Արդեն 13-րդ դարում Գևորգ Կաղին ճանաչում է Գրիգոր Աբասորդին, որ իր կազմած «Պատճառաց գրքում» մեջբերումներ է անում Գևորգ Կաղի մեկնությունից. «Դարձեալ տեսցուք և զկարգ թղթոցն, թէ ո՞րպէս գրեցան, զոր ցուցանէ Գիորգ Կաղն կոչեցեալ»³⁰:

Այսպիսով վերոնշյալ փաստերի հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ Գևորգ Կաղը 11-րդ դ. մատենագիր է, «Կաղ» է կոչվել դեռևս կենդանության

²⁵ Գրիգոր Մագիստրոսի..., էջ 244-5:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 245:

²⁷ Նույն տեղում, հմմտ. Յովն. Ե 39:

²⁸ Նույն տեղում:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 358:

³⁰ ՄՄ 1879, 314ա:

օրոք, Գրիգոր Մագիստրոսի ժամանակակիցն է ու ավագ ընկերը: Գևորգ Կաղի գրչին են պատկանում Պողոսի թղթերի պատճառները և «Մեկնություն ժ. Գ. թղթոցն Պողոսի» երկը, որոնց բնագրերը հրատարակության ենթ պատրաստում:

GAYANE TERZIAN

AN ATTEMPT AT DATING THE LIFE OF GEVORG KAGH

Key words: Gevorg Kagh, vardapet, theologian, “causes” of Pauline epistles, *Commentary on the fourteen epistles of Paul*, Grigor Magistros, manuscript, letter.

Gevorg Kagh is known from several manuscripts of the Mashtots Matenadaran as the author of a “cause” and a commentary on the Pauline epistles, an abridged version of John Chrysostom’s work of the same title. Little is known about his life and work. Gevorg Kagh’s name is first mentioned in the correspondences of the 11th century intellectual Grigor Magistros. Gevorg Kagh is the addressee of two of his letters, evidencing that he lived in the 11th and not in the 12th century, as has been postulated. He was one of the most renowned scholars and vardapets of his time and cultivated a close relationship with Grigor Magistros.

ГАЯНЕ ТЕРЗЯН

ОПЫТ УТОЧНЕНИЯ ВРЕМЕНИ ЖИЗНИ ГЕВОРГА КАГА³¹

Ключевые слова: Геворг Каг, вардапет, богослов, «причины» посланий апостола Павла, «Толкование четырнадцати посланий апостола Павла», Григор Магистрос, рукопись, письмо.

Геворг Каг известен по нескольким рукописям Матенадарана им. Месропа Маштоца как автор толкования посланий апостола Павла и “причин” (вводных статей) к ним. О его личности и деятельности мало что известно. Первое

³¹ Предполагаем, что прозвище вардапета Геворга, Каг – армянское слово “каг”, “имеющий увечья, искалеченный”.

упоминание его имени мы встречаем в посланиях известного деятеля XI века Григора Магистроса. Георг Каг – адресат двух его писем, из которых становится ясно, что он жил не в XII, как предполагают некоторые, а в XI веке. Он был одним из известных ученых вардапетов своего времени и находился в тесных отношениях с Григором Магистросом. Под именем Геворга Кага до нас дошли “причины” посланий апостола Павла, ему же приписывают толкование четырнадцати посланий апостола, представляющее сокращенный вариант одноименного толкования Иоанна Златоуста.